

De Hoge Raad der Nederlanden: over oude instituten die voorafgingen¹

Joost Pikkemaat

De oprichting van de Hoge Raad der Nederlanden, op 1 oktober 1838, tegelijk met de invoering van een geheel nieuwe rechterlijke organisatie voor Nederland, kon niet als een absolute noviteit worden bestempeld, noch in organisatorisch opzicht noch wat personele bezetting betrof.

Reeds drie jaar tevoren was op 28 april 1835 de *Wet op de regterlijke organisatie en het beleid der justitie* (Stb. 1835, 10) afgekondigd. Deze wet, die op 1 oktober 1838 in werking trad, was een herziening van de op 18 april 1827 aangenomen *Wet op de zamenstelling der Regterlijke magt en het beleid der justitie* (Stb. 1827, 20) die op 1 februari 1831 van kracht had moeten worden. De invoering van een nieuwe rechterlijke organisatie voor de destijds in één staat verenigde noordelijke en zuidelijke Nederlanden werd opgeschort door de onafhankelijkheidsbeweging in het huidige België. Dat onafhankelijkheidsstreven nam een zichtbare aanvang op 25 augustus 1830, bij gelegenheid van de opera-uitvoering 'La muette de Portici'² in de Muntshouwborg te Brussel. De stichting van de Belgische staat die daar met de onafhankelijkheidsverklaring van 4 oktober 1830 op volgde, maakte het hier te lande vervolgens mogelijk de rechterlijke organisatie geheel naar Noord-Nederlandse voorkeuren in te richten. Aangezien de eerder voorgenomen inrichting van de rechterlijke organisatie het resultaat was van een compromis tussen de verschillen van inzicht tussen noord en zuid,

1 Eerder verschenen in *Tijdschrift voor de Rechterlijke Macht*, 2013/10, p. 352-358.

2 'De stomme van Portici', Daniel Auber (1782-1871), op een libretto van Auguste Scribe (1791-1861); de aria 'Amour sacré de la patrie, rends-nous l'audace et la fierté' deed naar verluidt de lont in het kruitvat van onderdrukte vaderlandslievende gevoelens ontbranden.

werd een herziening van de eerste Wet RO aangekondigd.³ Daarmee kon de bestaande toestand geheel in overeenstemming worden gebracht met de ideeën die in Den Haag leefden omtrent de inrichting van de rechterlijke organisatie. En die bestaande toestand werd, van enige modificaties afgezien, gevormd door de rechterlijke organisatie die 'Parijs' hier in 1811 had ingevoerd nadat de Nederlanden kort daarvoor in 1810 door Frankrijk waren ingelijfd.

1 Ancien régime

De rechterlijke organisatie in het ancien régime, die vanaf de Bataafse omwenteling in 1795 zulke ingrijpende wijzigingen zou ondergaan, werd gedomineerd door de verscheidenheid op bestuurlijk vlak van de afzonderlijke, grotendeels onafhankelijke provincies van de Republiek der Verenigde Nederlanden, die karakteristiek was voor haar staatsrechtelijke constructie.⁴ De leden van deze statenbond hadden zich slechts verbonden ter zake van oorlogsvoering en buitenlandse betrekkingen; al hetgeen met de inrichting van de rechterlijke organisatie samenhang, was steeds een zaak van de afzonderlijke gewesten gebleven.⁵ Ofschoon ook, zoals elders in Europa, de rechtspleging in de Republiek putte uit het als subsidiaire rechtsbron fungerende Romeinse recht, veroorzaakte de historisch gegroeide verscheidenheid van de verschillende, elkaar vaak overlappende rechtssystemen en privileges niet alleen per provincie maar ook per gewest en niet zelden per stad een verschillende inrichting van de wijze van rechtsbedeling.⁶ Deze verscheidenheid, waarvan de strijd om haar behoud wel als een van de oorzaken van de opstand tegen Philips II en van het ontstaan van de Republiek wordt geduid, is om die reden nooit inzet geweest van unificatiepogingen die tot doel hadden een eenvormige rechterlijke organisatie voor de hele Republiek in te richten. De geschiedenis van de oprichting

3 Bij Verordening van 24 februari 1831, *Stb.* 1831, 6.

4 Vgl. J.Ph. de Monté ver Loren/J.E. Spruit, *Hoofdpijnen uit de ontwikkeling van de rechterlijke organisatie in de noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling*, Deventer: Kluwer 2000, hfd. 5, m.n. par. VIII, p. 305 e.v.

5 M.W. van Boven, *De rechterlijke instellingen ter discussie. De geschiedenis van de wetgeving op de rechterlijke organisatie in de periode 1795–1811* (diss. Nijmegen), Nijmegen: Gerard Noodt Instituut 1990, p. 5.

6 Zoals het leenrecht, stadsrecht, landrecht, provinciaal gewoonterecht, merkenrecht; vgl. Van Boven 1990, p. 5.

van de Hoge Raad van Holland en Zeeland levert een bewijs van de afkeer die in de jonge Republiek bestond ten aanzien van dergelijk centralisatiestreven.⁷

1.1 Hof van Holland en Grote Raad van Mechelen

Voor de gebieden in de Lage Landen die onder het gezag van de Bourgondische hertogen ressorteerden, ontwikkelde zich vanaf het midden van de 15de eeuw de mogelijkheid om van uitspraken gewezen door de gewestelijke appelinstanties in beroep te gaan bij een daartoe door de Bourgondische landsheer ingestelde Grote Raad. Deze instantie die vanaf 1504 vanwege haar definitieve vestigingsplaats Grote Raad van Mechelen gaat heten, fungeerde ook als tweede appelinstantie voor uitspraken van het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland, dat vanaf 1428 in Den Haag als hof van hoger beroep voor deze gebieden functioneerde.⁸ Die tweede beroepsmogelijkheid in Mechelen wordt feitelijk afgesneden door het uitbreken van de Tachtigjarige Oorlog. Als in 1572 de raadsheren van het Hof van Holland vanwege het naderende krijgsgeweld de wijk nemen naar Utrecht, dat zich toen nog onder Spaanse vlag bevond, is dit aanleiding voor Willem van Oranje de voortvluchtige raadsheren van hun ambt te ontheffen en het hof te bezetten met rechters die de zaak van de afscheiding welgezind waren; hij bepaalde tevens dat zij voorlopig in hoogste ressort zouden vonnissen totdat *'het acces tot den Grooten Raedt tot Mechelen wederomme geopent zij'*.⁹ Dat 'acces' bleef, zoals bekend, uit en de Staten van Holland – na een interim-maatregel waarbij tussen 1575–1582 revisie van de arresten van het Hof van Holland was opgedragen aan een College van Gecommitteerden uit de Staten – besloten tot oprichting van een eigen beroepsinstantie. Die krijgt in 1582 haar beslag in de vorm van een Hoge Raad van Appel, in functie gelijk aan het appel op de Grote Raad, waarvan de rechtsmacht aanvankelijk alleen het territoir van Holland besloeg.¹⁰ De benaming 'Hoge Raad van Holland en Zeeland' ontstond nadat Zeeland deze Hoge Raad in 1586 had erkend als gevolg van de herovering van Mechelen door de hertog van Parma waardoor voor de Zeeuwen de toegang tot beroep in Mechelen definitief was afgesneden.¹¹ Pogingen om de rechtsmacht van deze nieuwe, hoog-

7 Van Boven 1990, p. 12.

8 M.-Ch. Le Bailly, *Recht voor de Raad. Rechtspraak voor het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland in het midden van de vijftiende eeuw*, Hilversum: Verloren 2001, p. 56 e.v.; G.Chr. Kok, *In dienst van het recht, uit de geschiedenis van het Gerechtshof 's-Gravenhage en de daaraan voorafgaande hoven (1428–heden)*, Hilversum: Verloren 2005, p. 11 e.v.

9 J.Th. de Smidt, *Ons hoogste rechtscollege in het verleden*, in: De Hoge Raad der Nederlanden 1838-1988: een portret, Zwolle 1988, p. 19.

10 Th.A. Ariëns, '400 jaar Hoge Raad', *Advocatenblad* 1982, p. 354-355.

11 De Smidt 1988, p. 20.

ste appelinstantie uit te breiden tot de overige delen van de nieuwgevormde republiek bleken ijdel: de andere provincies hielden zich afzijdig waardoor de rechtsmacht van deze Hoge Raad beperkt bleef tot Holland en Zeeland en bij tijd en wijle een hinderlijke doublure werd van het daar werkzame hof.¹²

1.2 Hoge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland

De nieuw gevormde Hoge Raad, waarvan de door de Prins van Oranje op 31 mei 1582 uitgevaardigde Instructie was geïnspireerd door het procesreglement van de Grote Raad van Mechelen,¹³ bestond uit een president en negen raadsheren van wie er zes door Holland en drie door Zeeland werden aangeesteld en die in het bezit moesten zijn van een aan de in 1575 gestichte Leidse universiteit behaalde graad van meester, doctor of licentiaat in de rechten.¹⁴ Daarnaast waren aan de Hoge Raad behalve een griffier een substituut-griffier verbonden en een rentmeester van de exploiten, een penningmeester en twee 'eerste deurwaarders'.¹⁵ Ook toen reeds werd gewerkt met zomer- en wintertijd: de raadsheren dienden 's winters van 7.30 uur tot 10 uur en vanaf Pasen, dat het begin van iedere nieuwe rechterlijke jaartelling markeerde, tot 1 oktober van 8.30 uur tot 11 uur in raadkamer aanwezig te zijn en voorts 's middags van 3 tot 5 uur.¹⁶ Op verzuim van de voorgeschreven presentieplicht stond een boete van een halve dag salaris maar daar stond wel tegenover dat de raadsheren vrijdom van 'accijnzen, erven en thollen' en andere belastingfaciliteiten genoten.¹⁷ Ofschoon rechterlijke uitspraken onder het ancien régime over het algemeen niet werden gemotiveerd en publicaties van arresten in de tegenwoordig gangbare vorm onbekend waren,¹⁸ zijn wij wat betreft de 18de eeuw toch redelijk goed geïnformeerd over de wijze van rechtspleging door de Hoge Raad, met name door de verzameling die bekendstaat onder de naam 'Observationes tumultuariae', die door E.M. Meijers in 1914 als handschrift werd teruggevonden en waarvan hij de gedrukte uitgave initieerde.¹⁹ Cornelis van Bijkershoek (1673–1743), raadsheer (1703) en president (1723–1743) van

12 Van Boven 1990, p. 12.

13 M.-Ch. LeBailly/Chr.M.O. Verhas, *Procesgids Hoge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland*, Hilversum: Verloren 2006, p. 18.

14 Ariëns 1982, p. 355.

15 Ariëns 1982, p. 355.

16 Ariëns 1982, p. 355.

17 Ariëns 1982, p. 356.

18 W. Zwalve, & C. Jansen, *Publiciteit van jurisprudentie*, Deventer: Kluwer 2013, p. 169-171.

19 E.M. Meijers, 'Uitgegeven en onuitgegeven rechtspraak van den Hoogen Raad en van het Hof van Holland, Zeeland en Westfriesland', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 1919, Deel I, p. 410-421. De uitgave van het door Van Bijkershoek geschreven gedeelte werd door Meijers in 1926

de Hoge Raad begon in 1704 voor privégebruik een verslag bij te houden van hetgeen zich aan voornaamste zaken in de raadkamer afspeelde; deze verslaglegging van – grotendeels geanonimiseerde – casusposities gevolgd door een samenvatting van de ten aanzien daarvan in raadkamer ingenomen standpunten werd tot 1787 voortgezet door Van Bijkershoecks schoonzoon Willem Pauw (1712–1787), van 1784 tot 1787 eveneens president van de Hoge Raad. De *Observationes* bieden daarnaast een blik in de huishoudelijke aangelegenheden van de organisatie, bijvoorbeeld als Van Bijkershoek zich in zijn dagboek beklagt over de kennelijk moeilijk uit te roeien gewoonte in raadkamer te besluiten een week langer vakantie te nemen dan de Instructie voorschreef, overigens onder protest van Van Bijkershoek zoals deze zelf noteert.²⁰ Met enige regelmaat zijn de door raadsheren ontvangen geschenken voorwerp van discussie: een raadsheer die tot de ontdekking kwam dat een bij hem thuis afgeleverde zalm hem *lite pendente* was toegestuurd door een procespartij, vraagt vervolgens advies aan zijn mederaadsleden hoe nu te handelen; besloten werd – de vis zal wellicht de houdbaarheidsdatum hebben overschreden – de waarde in geld aan de gulle gever te restitueren.²¹ Een andere raadsheer ontving een vaatje ansjovis²² en weer een ander weet zich verlegen met een paar fraaie glazen bokalen.²³

Om ten stelligste de indruk weg te nemen van een wat familiaal, Hollands-gesellig college, die mogelijk door dergelijke *petite histoire* wordt gewekt, dient met nadruk te worden gewezen op de rol die de Hoge Raad van Holland en Zeeland heeft gespeeld in de ontwikkeling van het zogenoemde Rooms-Hollands recht, het in de Hollandse provincie geldende (privaatrechtelijke) gewoonterecht dat een theoretische onderbouwing vond in de Romeinsrechtelijke traditie zoals die zich sedert de middeleeuwen aan de Europese universiteiten/rechtenfaculteiten had ontwikkeld. Dit Rooms-Hollands recht²⁴ waarvoor Hugo de Groot in zijn *Inleydinge tot de Hollandsche Regts-geleertheyt* de theoretische basis heeft gelegd, vormde in wezen een soort van exportproduct dat naar de nieuwverworven koloniën werd overgebracht en de juridi-

verzorgd terwijl het deel dat door Pauw is geschreven in 1964 verscheen; de *Observationes* zijn doorlopend genummerd.

20 Meijers 1919, p. 418.

21 Meijers 1919, p. 418; *Observatio* 38.

22 *Observatio* 456.

23 *Observatio* 165.

24 De benaming is geïntroduceerd door Simon van Leeuwen (1626–1682) in zijn standaardwerk *Het Rooms-Hollands regt. Waar in de Roomse wetten met het huydendaagse Neerlands regt ... overeen gebragt werden*, Amsterdam: Hendrik en Dirk Boom Boukverkoopers 1676.

sche ontwikkeling van die gebieden mede heeft bepaald. Het Rooms-Hollands recht is nog steeds – gedeeltelijk – van toepassing in Zuid-Afrika, Sri Lanka en Namibië²⁵ en de werken van Hugo de Groot, Van Bijkershoek en Voet worden daar nog steeds geraadpleegd.²⁶ Men mag aannemen dat de Hoge Raad door zijn appelrechtspraak in tweede instantie een belangrijke factor is geweest in deze ontwikkeling, zonder welke het Rooms-Hollands recht wellicht geen school zou hebben gemaakt op een dergelijk internationaal niveau.

2 Bataafse Republiek

Zoals eerder aangeduid, de provincies beschouwden zich in de vorming en handhaving van het recht soeverein, zodat elke inbreuk steeds op hevige weerstand stuitte; zelfs aan het eind van de 18de eeuw waren de revolutionaire geesten die rechtspraak en wetgeving zochten te veranderen zich bewust van het feit dat unificatie van het recht binnen de Republiek ofschoon wenselijk, tegelijkertijd onmogelijk tot uitvoering was te brengen.²⁷ De periode van staatkundige omwenteling die in 1795 aanving en zou leiden tot de oprichting van de Bataafse Republiek betekende in eerste instantie de afschaffing van het stadhouderschap, de erkenning van de volkssoevereiniteit en de erkenning van de rechten van de mens; de revolutionaire ideeën over de hervorming van de staat beperkten zich aanvankelijk tot veranderingen per gewest en de idee van een eenheidsstaat zou pas serieus ingang vinden na de verklaring door de Nationale Vergadering op 2 december 1796 over de één- en ondeelbaarheid van de Bataafse Republiek.²⁸ Aanvankelijk was ook van een radicale omwenteling binnen de rechterlijke organisatie geen sprake; ofschoon de revolutie hier en daar gevolgen had voor de personele bezetting van de rechtscolleges kwamen

25 De Monté ver Loren/Spruit 2000, p. 297.

26 Vgl. J. Neethling, J.M. Potgieter, P.J. Visser, *Deliktreg*, Durban 2010, hfd. 1, par. 4, p. 8 e.v.; R. Zimmermann, & D. Visser, *Southern cross. Civil law and common law in South Africa*, Oxford: Clarendon Press 1996; R. Zimmermann, *Roman law, contemporary law, European law* (Clarendon Lectures 1999), Oxford: Clarendon Press 2001, p. 107 e.v. ('Lecture three. A change in perspective: European private law and its historical foundations').

27 'De beschikking over de justicieele inrichting is nimmer geweest een gedeelte van de zoogenaamde constitutie der Vereenigde Provinciën, maar elke provincie heeft eene afzonderlijke manier van rechtspleging gehad en behouden', Dagverhaal der handelingen van de Nationale Vergadering representeerende het volk van Nederland en van de Constitueerende Vergadering representeerende het Bataafsche Volk, 9 dln, Den Haag 1796–1798, deel 2, p. 372; zie Van Boven 1990, p. 5 en 12.

28 Van Boven 1990, p. 62-63.

in de loop van 1795 weliswaar hervormingen (of voornemens daartoe) van de rechterlijke instellingen op gang maar deze voltrokken zich slechts binnen gewestelijke context.²⁹ In Holland werd in september 1795 bij akkoord tussen Holland en Zeeland de Hoge Raad opgeheven; het Hof van Holland werd belast met de afdoening van de toen nog bij de Hoge Raad aanhangige zaken en tevens werd de mogelijkheid van revisie geopend tot het moment waarop in een beoogde tweede beroepsinstantie op nationaal niveau zou zijn voorzien.³⁰ Toen de omwenteling eenmaal haar nationale karakter had gekregen was voor een provinciale opzet van de beoogde bestuurlijke en rechterlijke hervormingen geen plaats meer.³¹

2.1 Het Nationaal Gerechtshof

Die hervorming van de rechterlijke instellingen had evenals de hervorming van het staatsbestel als geheel behoorlijk wat voeten in de aarde: (ontwerp-) Staatsregelingen en voorstellen daartoe volgden elkaar sedert 1796 in snel tempo op.³² In de ontwerpen die uiteindelijk leidden tot de Staatsregeling van 1798 was in beginsel voorzien in een rechterlijke organisatie die was ingericht langs de vertrouwde lijnen van provinciale hoven, toen departementale gerechtshoven geheten, die als beroepsinstantie fungeerden voor uitspraken van de onder deze hoven ressorterende instanties, dan wel in eerste aanleg oordeelden in bepaalde strafzaken. Telkens was voorzien in een of andere vorm van een hooggerechtshof dat boven deze instanties, op nationaal niveau zou opereren. De Staatsregeling van 1798 schreef onder meer de instelling van een Hoog Nationaal Gerechtshof voor dat als niet-permanent college door het Uitvoerend Bewind zou kunnen worden bijeengeroepen ter berechting van ambtsmisdrijven gepleegd door hoge functionarissen binnen de staat; en voorts zouden departementale gerechtshoven, burgerlijke rechtbanken en vredegerichten worden opgericht. Zo ver zou het echter niet komen in de nieuwgeboren eenheidsstaat: onder druk van Frankrijk en met name van zijn toenmalige Eerste Consul Napoleon Bonaparte is in 1801 de Staatsregeling 1798, die overigens ook 's binnenslands niet breed werd gedragen, vervangen door een nieuwe constitutie waarvan het ontwerp op 1 oktober van dat jaar in een volksstemming werd aangenomen en die op 16 oktober 1801 in

29 Van Boven 1990, p. 62.

30 De Smidt 1988, p. 20-21.

31 Friesland en Groningen zouden hun voorbehoud ten aanzien van participatie in een nationaal verband het langst handhaven; zie Van Boven 1990, p. 64.

32 Van Boven 1990, p. 71 e.v. ('II. De wordingsgeschiedenis van titel VIII van de Staatsregeling van 1798').

werking trad. Volgens deze grondwet fungeerde binnen elk departement een gerechtshof, dat als appelinstantie dan wel ter berechting van (hals)misdrijven als eerste instantie fungeerde, terwijl aan de departementale besturen de organisatie van de lagere rechtbanken in de gemeenten werd overgelaten.³³

Deze federatieve opzet werd ondervangen door de instelling van een Nationaal Gerechtshof waarvan de uit de verschillende departementen afkomstige leden op 1 maart 1802 werden geïnstalleerd.³⁴ De competenties van dit Nationaal Gerechtshof omvatten naast de berechting van ambtsmisdrijven door hoge staatsfunctionarissen begaan, de appelrechtspraak van vonnissen in eerste aanleg gewezen door de departementale hoven en – op grond van art. 93 van de Staatsregeling 1801 – het toezicht op de hoven en lagere rechtbanken, de vernietiging van vonnissen en handelingen van deze colleges wegens vormverzuim daaronder begrepen. Uit deze algemene toezichthoudende taak vloeide voort dat het Nationaal Gerechtshof voortaan als cassatierechter kon optreden, ook al omdat het zich niet met de beoordeling van de zaak zelf zou mogen inlaten.³⁵ Hoezeer deze taken voor de Nederlandse verhoudingen ook als noviteit golden nu zij min of meer door Franse voorbeelden waren geïnspireerd of door Frankrijk waren voorgeschreven, wat betreft de wijze van procederen greep men terug naar het ancien régime: art. 52 van de Instructie van het Nationaal Gerechtshof bepaalde dat de ‘stijl’ van het Hof van Holland en Zeeland zou worden gehanteerd totdat een nieuwe procesorde zou zijn vastgesteld.³⁶

2.2 Koninkrijk Holland

Ofschoon de Staatsregeling van 1801 op 29 april 1805 alweer werd afgelost door een nieuwe Staatsregeling, werd het Nationaal Gerechtshof daardoor niet noemenswaardig beroerd, evenmin als door de invoering van de Constitutie van het Koninkrijk Holland toen de Republiek in 1806 tot koninkrijk werd getransformeerd en onder de hoede van Lodewijk Napoleon werd geplaatst.³⁷ Niet noemenswaardig, want slechts de naam van het jonge cassatiehof werd

33 Van Boven 1990, p. 147.

34 Zie E.C.G. Bauwens, *Het Nationaal Gerechtshof 1802–1811* (diss. Leiden), Amsterdam: Van Soeren 1997.

35 Van Boven 1990, p. 154.

36 Van Boven 1990, p. 149.

37 A.H.M. Dölle, ‘De constitutie voor het Koninkrijk Holland van 1806’, in: J. Hallebeek, & A.J.B. Sirks (red.), *Nederland in Franse schaduw. Recht en bestuur in het Koninkrijk Holland (1806–1810)*, Hilversum: Verloren 2006, p. 25-33 en 41-45.

gewijzigd, het zou Hoog Nationaal Gerechtshof gaan heten totdat 's konings broer enige jaren later anders beschikte.³⁸

De nieuwe koning maakte vanaf zijn troonsbestijging werk van de reorganisatie van wetgeving, bestuur en rechtspraak: op 1 mei 1809 werd het *Wetboek Napoleon ingerigt voor het Koninkrijk Holland* van kracht en daarmee ontving Nederland van de nieuwe koning, die daarmee de door zijn broer beoogde invoering van de Franse Code Civil voorlopig doorkruiste, zijn eerste civielrechtelijke codificatie.³⁹ Kort voordien was op 1 februari 1809 het nieuwe *Crimineel Wetboek voor het Koninkrijk Holland* in werking getreden dat evenals zijn civiele evenknie, als geldend recht geen lang leven beschoren zou zijn.⁴⁰ Een nieuw *Wetboek op de regterlijke instellingen en regtspleging in het Koninkrijk Holland* dat wel en ingrijpend wijzigingen in de rechterlijke organisatie voorzag, werd op 14 juli, eveneens in 1809, door de koning afgekondigd. De invoering van die nieuwe rechterlijke organisatie liet echter op zich wachten en werd door de inlijving van het Koninkrijk Holland door Frankrijk achterhaald. De inval van de Engelsen op Walcheren in 1809 met het doel Antwerpen in te nemen, was voor keizer Napoleon gereede aanleiding het Nederlandse territorium bij Frankrijk te voegen en zijn broer, die naar zijn mening de Hollanders in hun eigenheid toch al te zeer ontzag, van de troon vervallen te verklaren.⁴¹

3 Onder Franse vlag

Die inlijving van het Koninkrijk Holland, of 'hereniging' zoals Napoleon Bonaparte zich in het desbetreffende decreet van Rambouillet⁴² uitdrukte, vond

38 De Smidt 1988, p. 22.

39 A. Salomons, '200 jaar burgerrechtelijke codificatie, 200 jaar Hollands particularisme. Over de relevantie van het Wetboek Napoleon ingerigt voor het Koninkrijk Holland voor onze tijd', *NJB* 2009, p. 2017; F. Brandsma, "'Een basterd Code Napoleon?'" Het Wetboek Napoleon, ingerigt voor het Koninkrijk Holland', in: Hallebeek, & Sirks, *a.w.*, p. 221-247.

40 O. Moorman van Kappen, 'Het Crimineel Wetboek voor het Koninkrijk Holland van 1809 in het licht van zijn wordingsgeschiedenis', in: Hallebeek, & Sirks, *a.w.*, p. 201-220. Beide voor het koninkrijk ingerichte wetboeken werden als gevolg van de inlijving door Frankrijk vervangen door respectievelijk de Code Napoleon en de Code Pénal.

41 C.W.D. Vrijland, *Die dag was memorabel ... La Cour Impériale en Het Hoog Gerechtshof der Vereenigde Nederlanden (1810-1838)*, Overveen: 1992, p. 9; M. van Boven, 'Een Belgisch Openbaar Ministerie in de Hollandse departementen tijdens de inlijving bij Frankrijk 1810-1813', *Pro Memorie* 2008, afl. 1, p. 54-55.

42 'La Hollande est réunie à l'empire', Decreet van Rambouillet, 9 juli 1810.

plaats in twee fasen: reeds op 16 maart 1810 werden de Hollandse departementen gelegen op de linkeroever van de Rijn, omvattende Zeeland, Staats-Brabant en kleine delen van Holland en Gelderland, tot Frans grondgebied verklaard en op 24 april 1810 administratief geïncorporeerd bij het keizerrijk; de departementen van het koninkrijk gelegen ten noorden van de Waal volgden bij Keizerlijk Decreet van 9 juli 1810.⁴³ Noordelijke en zuidelijke departementen van het voormalige koninkrijk kwamen te liggen binnen twee verschillende administratieve eenheden en dit had tevens gevolgen voor de invoering van de Franse rechterlijke organisatie. Tot dat moment daar was, bleef de rechterlijke organisatie bestaan zoals zij onder Lodewijk Napoleon had gefungeerd, zij het dat het Hoog Nationaal Gerechtshof voortaan – maar slechts voor korte tijd tot aan zijn opheffing – Keizerlijk Hoog Gerechtshof gaat heten.

De Franse rechterlijke organisatie die in 1811 in geheel het keizerrijk zou worden ingevoerd, was gebaseerd op de territoriale verdeling in arrondissementen en daaronder ressorterende kantons waarin vrederechters opereerden. Voor zware strafrechtelijke vergripen werden Hoven van Assisen opgericht die vonnisten met juryrechtspraak. Hoger beroep kon worden ingesteld bij een Cour Impériale, dat voor de zuidelijke departementen werd gevestigd te Brussel en waarvan de leden op 20 mei 1811 werden geïnstalleerd. In de noordelijke departementen, ongeveer het gebied van de huidige provincies Noord- en Zuid-Holland, Utrecht, Gelderland, Overijssel, Friesland, Groningen en Drenthe, kon hoger beroep worden ingesteld te Den Haag, waar het Keizerlijk Gerechtshof op 1 maart 1811 werd geïnstalleerd. Mr. C.F. van Maanen, van huis uit patriot en onder Lodewijk Napoleon minister van Justitie, werd tot Eerste President van het nieuwe keizerlijke hof benoemd; daarnaast werden op 1 maart nog 4 kamerpresidenten en 35 raadsheren – men zetelde telkens met zeven raden – geïnstalleerd ‘*met veel vertoon van plechtigheid*’.⁴⁴ En wat voor het Brusselse en Haagse ressort gold, ging ook op voor de overige ressorten binnen het keizerrijk: cassatieberoep was mogelijk bij de Cour de Cassation te Parijs dat daartoe met raadsheren uit alle delen van het rijk werd bezet.⁴⁵

43 Van Boven 2008, p. 55.

44 Vrijland 1992, p. 12.

45 Het instituut van de cassatierechtspraak dat bij decreet van 27 nov.-1 dec. 1790 in het revolutionaire Parijs werd geformaliseerd door de instelling van een Tribunal de Cassation, is te herleiden tot de uitoefening door de Conseil du Roi van de aan de Franse koning voorbehouden, algemene bevoegdheid iedere beslissing van hem ondergeschikte rechtsmachten te niet te doen, Zie J. Gilissen, *Historische inleiding tot het recht*, Antwerpen 1981, p. 466-467; Asser *Procesrecht/Veegens-Korthals Altes-Groen (Cassatie)*, 2005, p. 1-18.

De nieuw-geïnstalleerden in het Keizerlijk Gerechtshof hebben niet lang in dienst van Frankrijk recht hoeven spreken; de veldtocht naar Rusland in 1812 luidde de ondergang in van het regime van *'de kleine korporaal met geaccapareerde keizerstitel'*.⁴⁶ De raadsheren in het Keizerlijk Gerechtshof in Den Haag die de keizer in die benarde omstandigheden een hart onder de riem wilden steken en hem een *'nieuw getuigenis van hun liefde en toewijding'* wilden doen blijken, besloten daartoe in hun vergadering van 28 januari 1813 hem *'dix chevaux de dragons équipés'* aan te bieden; de kosten van dit vorstelijke geschenk werden hoofdelijk omgeslagen naar rato van de traktementen.⁴⁷ De tien volledig uitgeruste paarden uit Den Haag hebben het tij voor de keizer niet ten goede kunnen keren; de slag bij Leipzig op 28 oktober 1813 luidde het einde in van zijn heerschappij en in Nederland bereidde de bestuurlijke elite de landing van de Prins van Oranje voor die op 30 november 1813 te Scheveningen voet aan wal zou zetten om de reeds eerder door Van Hogendorp, Van der Duyn van Maasdam en Van Limburg Stirum hem aangeboden soevereiniteit over de bevrijde staat onder een wijze constitutie te aanvaarden.⁴⁸

4 Naar een Hoge Raad der Nederlanden

Minder geruchtmakend dan de staatsrechtelijke overgang verliep de herinrichting van de rechterlijke organisatie. Deze zou in de Franse gedaante blijven bestaan totdat een nieuwe wet op de rechterlijke organisatie van kracht zou worden. Het Keizerlijk Gerechtshof in Den Haag kwam voor het laatst op 3 december 1813 in vergadering bijeen waar het zich overeenkomstig Souverein Besluit van 1 december 1813 ontbonden verklaarde om zich vervolgens direct te constitueren als Hoog Gerechtshof der Vereenigde Nederlanden. Van Maanen zou president blijven, een ambt dat hij met ingang van 16 september 1815 zou combineren met dat van minister van Justitie.⁴⁹ Wel werden bij Souverein Besluit van 11 december 1813 veranderingen van kracht die de afkeer van de Franse instellingen demonstreerden. Onder meer de juryrechtspraak in de

46 O. Moorman van Kappen, 'Aspecten van de oud-Nijmeegse rechtspleging (slotcollege Nijmegen)', in: O. Moorman van Kappen, & E.C. Coppens, *Lex loci. Opstellen over Nederlandse rechtsgeschiedenis uit de pen van Prof. Mr. O. Moorman van Kappen*, Nijmegen: Gerard Noodt Instituut 2000, p. 598.

47 Vrijland 1992, p. 20-21.

48 D.H. Couvée, & Dr. G. Pikkemaat, *1813–1815 ons koninkrijk geboren*, Alphen aan den Rijn: Samsom 1963, p. 48-54 & passim; J.H.A. Lokin, 'Tweehonderd jaar Koninkrijk der Nederlanden', *RMThemis* 2013, p. 93-94.

49 Vrijland 1992, p. 25 en 28.

Assisenhoven werd afgeschaft⁵⁰ en het Hooggerechtshof werd belast met een beperkte vorm van cassatie; dit ‘appel loco cassatie’ kon worden ingesteld als geen appel was opengesteld van uitspraken van lagere rechters op de grond van verkeerde wetstoepassing of formele nietigheid.⁵¹ Van de arresten van de Hoven van Assisen bleef de mogelijkheid van cassatie gehandhaafd.

Het tijdelijke uitgangspunt bleef derhalve een rechtsgang die zich ten hoogste in twee instanties voltrok maar de ontwerpers van de nieuwe *Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden* en van de *Wet op de zamenstelling der Regterlijke magt* keerden terug tot het oudvaderlandse uitgangspunt, dat voor iedere provincie in een gerechtshof voorzag.⁵² De samenvoeging van de zuidelijke met de noordelijke Nederlanden in 1815 tot het Koninkrijk der Nederlanden onder Willem I zorgde vanwege de noodzakelijk te bereiken compromissen voor vertraging bij de nieuwe inrichting van de rechterlijke macht. Tussen 1815 en het moment waarop België zich afscheidde fungeerden overigens binnen het koninkrijk drie ‘Hooggerechtshoven’, namelijk te Brussel, Den Haag en Luik. De Luikse provincie ressorteerde tot 1814 onder het Pruisische gouvernement van de Neder- en Middenrijn en daarmee onder het cassatiehof te Koblenz; zij werd door het Wener Congres bij de zuidelijke Nederlanden gevoegd en kreeg als voormalig onderdeel van een andere staatkundige entiteit een eigen hoogste instantie.⁵³

Door de Belgische onafhankelijkheid werd de overeenkomstig de Wet van 1827 voorgenomen invoering van een nieuwe rechterlijke organisatie in Nederland uitgesteld; deze wet die van compromissen tussen noord en zuid – geen juryrechtspraak en geen permanente Assisenhoven maar wel een op Franse leest geschoeide cassatie en een Openbaar Ministerie – getuigde, is uiteindelijk niet ingevoerd en kreeg in de op 28 april 1835 (*Stb.* 1835, 10) afgekondigde *Wet op de regterlijke organisatie en het beleid der justitie* een vervangster. Binnen de nieuwe Nederlandse rechterlijke organisatie keerde de juryrechtspraak

50 E. Holthöfer, *Beiträge zur Justizgeschichte der Niederlande, Belgiens und Luxemburgs im 19. und 20. Jahrhundert*, Frankfurt am Main: Klostermann 1993, p. 58.

51 Van Boven 1990, p. 263.

52 Van Boven 1990, p. 222-223.

53 In de Hooggerechtshoven te Brussel en Luik was – in tegenstelling tot Den Haag – voorzien in de mogelijkheid van cassatie als volledige derde instantie, volgend op een procedure in appel, door een binnen het desbetreffende hof daartoe per zaak samen te stellen cassatiekamer. Vgl. Holthöfer 1993, p. 56-57.

niet terug⁵⁴ en bleven de provinciale gerechtshoven gehandhaafd⁵⁵ zoals ook elders in de decentralisatie van de staatsinrichting het particularisme dat de oude Republiek had beheerst – en dat ook Lodewijk Napoleon mede fataal was geworden – meer recht werd gedaan. Maar de uit Frankrijk stammende cassatierechtspraak werd kennelijk inmiddels als onontbeerlijk ervaren en bleef behouden: de Nederlanders hadden hun leertijd in de cassatiepraktijk ter harte genomen.⁵⁶ Op 10 april 1838 verscheen het Koninklijk Besluit dat naast onder meer invoering van het Burgerlijk Wetboek en het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering (de uit 1810 stammende Franse Code Pénal bleef nog tot 1886 in Nederland van kracht) vanaf 1 oktober 1838 in Nederland de nieuwe rechterlijke organisatie invoerde. Het Hoog Gerechtshof der Vereenigde Nederlanden kwam voor het laatst bijeen in algemene vergadering op 29 september 1838 's middags om 12 uur, in zijn 'bekrompen en bedompte lokaal aan het Binnenhof'⁵⁷ waar ook de oude Hoge Raad van Holland en Zeeland had geresideerd. Door de inwerkingtreding van de nieuwe *Wet op de regterlijke organisatie* op 1 oktober 1838 was de cassatierechtspraak vanaf die datum opgedragen aan het nieuwe hoogste gerechtshof, de Hoge Raad der Nederlanden. De lotgevallen van de hoogste rechterlijke instanties kunnen vanaf de Bataafse omwenteling als tamelijk wisselvallig worden geduid maar vanaf 1838 zijn taak en positie van de Hoge Raad – ofschoon in de 19de en begin 20ste eeuw nut en noodzaak van cassatierechtspraak voor de Nederlandse jurist geen gegeven waren⁵⁸ – binnen de Nederlandse rechterlijke organisatie hecht verankerd gebleven. De wettelijke regeling van de cassatie werd in 1963⁵⁹ reeds ingrijpend gewijzigd, waarbij als meest in het oog springend gold de uitbreiding van de in art. 99 (thans 79) Wet RO opgenomen cassatiegronden tot schending van het recht in plaats van schending van de wet. Sindsdien is het werk van de Hoge Raad in 'het belang van de rechtseenheid en rechtsontwikkeling' niet verminderd maar veeleer toegenomen, hetgeen niet verwondert nu Europees en internationaal recht in steeds belangrijkere mate de Nederlandse rechtsorde mede vormgeven. De in

54 C.J.H. Jansen, 'Het corps doorbroken. Over deelname van leken aan de rechtspraak', in: M.W. van Boven, & P. Brood (red.), *Tweehonderd jaar rechters*, Den Haag: Openbaar Ministerie 2011, p. 83 e.v.

55 De zgn. Hovenwet van 10 november 1875 (*Stb.* 1875, 204) reduceerde het aantal ressorten en de daaraan verbonden gerechtshoven tot vijf.

56 De Smidt 1988, p. 22.

57 Vrijland 1988, p. 43.

58 Vgl. C.J.H. Jansen, & D. Venema, *De Hoge Raad en de Tweede Wereldoorlog. Recht en rechtsbeoefening in de jaren 1930–1950*, Amsterdam: Boom 2011, p. 21-25.

59 Vastgesteld bij Wet van 20 juni 1963, *Stb.* 1963, 272.

2012 als gevolg van de Wet versterking cassatierechtspraak⁶⁰ ingevoerde wijzigingen anticiperen op de uitdagingen die de toekomst aan de nationale rechtsorde stelt.

60 Wet van 15 maart 2012, tot wijziging van de Advocatenwet, de Wet op de rechterlijke organisatie en enige andere wetten ter versterking van de cassatierechtspraak (*Stb.* 2012, 116), inwerking-treding 1 juli 2012.